

М.М. ЧУБІРКО

Ужгородський національний університет
вул. Волошина, 34, м. Ужгород, 88000, Україна

**РОЗВИТОК ЦИТОЕМБРІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА КАФЕДРІ БОТАНІКИ В
УЖГОРОДСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(до 70-річчя Ужгородського національного університету)**

Чубірко М.М. Розвиток цитоембріологічних досліджень на кафедрі ботаніки в Ужгородському університеті (до 70-річчя Ужгородського національного університету). — Укр. ботан. журн. — 2015. — 72(5): 511—515.

У статті наведено короткий огляд цитоембріологічних досліджень на кафедрі ботаніки Ужгородського національного університету — першого вишу, заснованого на Закарпатті після Другої світової війни. Автор у ретроспективному аналізі сфокусовує увагу на визначальних етапах розвитку кафедри ботаніки і яскравих постатях науковців університету.

К л ю ч о в і с л о в а : цитологія, ембріологія, Ужгородський університет

Цього року Ужгородський національний університет святкує своє 70-річчя. Перший в історії Закарпаття вищий навчальний заклад був створений з ініціативи місцевої влади та інтелігенції за підтримки уряду Української РСР. У повоєнному, злиденному 1945-му він фактично виростав на голому місці. А нині це відомий освітній і науковий заклад із багатьма факультетами, відділеннями та визначними досягненнями в різних галузях науки.

Вагомою складовою успіхів університету є його викладацький склад — педагоги та науковці. Забезпеченням вишів необхідними кадрами в 1945 році опікувалося Головне управління університетів. Завдяки його оперативній роботі в новоствореному Ужгородському університеті були сформовані всі необхідні підрозділи — від ректорату і до технічних працівників та допоміжного персоналу кафедр. З різних куточків Радянського Союзу, але здебільшого з України, до Ужгорода приїхало чимало фахівців з вищої освіти. Мабуть, це розмаїття — як географічне, так і професійне — сприяло швидкому поступу університету. Адже тут були

представлені фахівці різних рівнів, різних наукових шкіл і напрямків, які могли реалізуватися саме в умовах новоствореного вишу. Яскравим прикладом слугує фізичний факультет Ужгородського національного університету (на той час — Ужгородського державного університету (УЖДУ)), де молоді, амбітні науковці, котрі сюди приїхали у 60-х роках минулого століття, а згодом — і талановиті випускники фізичного факультету, заснували школи з новітніх фізичних напрямків, які принесли вишу визнання і славу не тільки на теренах СРСР, а й поза його межами. Чималий відсоток в УЖДУ становили викладачі, для яких Закарпаття в часи репресивного радянського режиму виявилось місцем «почесного заслання». То були глибоко порядні, інтелігентні, високоосвічені професіонали, котрі досконало володіли своїм предметом. Нам великою мірою поталанило спілкуватися з такими наставниками в педколективі університету. Третю категорію педагогів нашого вишу становили місцеві фахівці. На стартовому періоді то була кількісно найменша група викладачів. Випускники західноєвропейських вишів — Праги, Відня, Будапешта, Берліна, Парижа тощо — вони не мали довіри у ра-

дянської влади, вважалися «буржуазними націоналістами». Їх зараховували на роботу лише у вимушених ситуаціях і тримали під пильним оком КДБ. Здебільшого то були викладачі іноземних мов, зокрема класичної латини та грецької, знавці місцевих флори та фауни, висококласні медики, історики, математики.

Таким чином, палітра викладачів університету була доволі яскравою. Монолітним педагогічний колектив став тоді, коли першу хвилю викладачів поповнили талановиті випускники, які продовжували працювати в альма-матер або отримали наукові ступені в провідних наукових установах і навчальних закладах колишнього СРСР.

З чотирьох започаткованих у 1945 році факультетів — історичного, філологічного, медичного та біологічного — найуспішнішим був останній. Це частково пояснювалося тим, що біофак не потребував тоді вартісних приладів, апаратури, оскільки об'єктом його досліджень стала навколишня природа. Потрібні були викладачі, які мали досвід роботи у вишах та організаторські здібності. Саме такі фахівці з'явилися тоді в Ужгороді і заклали надійний фундамент нашого факультету. Це Х.Ю. Руденко (1945) і П.Д. Ярошенко (1947) з Києва, І.Г. Рогаль з Херсона (1945), С.Ф. Сегеда з Харкова (1946), І.І. Колюшев з Томська (1947), Н.В. Атуріна з Ленінграда (1948), Г.В. Ткаченко та К.К. Фасулаті з Мелітополя (1949). Слід зазначити, що П.Д. Ярошенко був єдиним професором, доктором наук у тогочасному викладацькому штаті УжДУ. Він чимало посприяв формуванню кафедри ботаніки біофаку, хоча й працював в Ужгороді неповний рік. Уже після його від'їзду, в 1947-му, вийшов друком «Короткий визначник рослин Закарпаття», який був настільною книгою у вивченні видів флори регіону до появи інших друкованих джерел українською мовою.

Найбільший обсяг організаторської роботи, а отже, і відповідальності, взяв на себе Х.Ю. Руденко — засновник і керманіч кафедри ботаніки протягом сімнадцяти років.

Сім років перебування і навчання в Києві істотно вплинули на формування свідомості та вибір подальшого життєвого шляху Хоми Руденка. Адже Київ у 30—40-х роках ХХ століття був одним з основних освітніх і наукових центрів не тільки України, а й Радянського Союзу. У його вишах і наукових установах ще плідно трудилася високоосвічена еліта Російської імперії, яка сміливо відкривала

перспективи розвитку новітніх галузей біології — цитології, ембріології, генетики. Згадаймо, що саме в Києві в 1898 р. професор С.Г. Навашин доповів про відкриття ним явища подвійного запліднення в рослин, що і донині вважається визначною подією у біології. А в ті часи це відкриття сприяло поповненню рядів цитоембріологів як талановитою молоддю, так і фахівцями з інших галузей ботаніки. Так, зокрема, відомий флорист професор В.В. Фінн захопився ембріологією рослин і встиг чимало досягти в цій галузі.

У творчій атмосфері, під впливом інтелектуальної аури Києва, Хома Руденко не міг не зацікавитись ембріологією рослин. І В.В. Фінн у 1927 р. запросив його до аспірантури Київського державного університету. Дисертаційну роботу на здобуття наукового ступеня кандидата біологічних наук він присвятив розвитку чоловічого гаметофіту ранникових й успішно захистив її у 1931 р. У подальшому молодий учений працював у вишах Києва, викладав на кафедрах ботаніки. Саме в цей час проявився організаторський талант доцента Х.Ю. Руденка. Тому не дивно, що вже в 1938 році він стає заступником директора з наукової роботи Ботанічного саду імені академіка О.В. Фоміна Київського державного університету, де працював до початку Великої Вітчизняної війни.

Дорогами війни Х.Ю. Руденко, який на той час уже мав родину, дружину і двох синів, пройшов від літа 1941-го до дня капітуляції Німеччини. У Берліні разом із побратимами зустрів перемогу. Мав численні нагороди, які він, як глибоко цивільна людина, ніколи не виставляв напоказ.

Після демобілізації у листопаді 1945 р. доцента Х.Ю. Руденка призначають завідувачем кафедри ботаніки у щойно відкритому Ужгородському університеті. Погодьтеся, для перспективного науковця з Києва це призначення стало шоком. То були роки розгулу лисенківщини, і «відрядження» на Закарпаття зумовлювалося переслідуванням в СРСР генетиків, цитологів, ембріологів. Адже вже 1941 року науковий керівник Хоми Юхимовича, заслужений діяч науки професор В.В. Фінн, корінний киянин, який упродовж 40 років викладав у КДУ, був переведений до Житомирського сільськогоспінституту. Того ж 1941-го, під час експедиції в Карпатах, був заарештований і загинув у Саратовській в'язниці вчений світового виміру М.І. Вавилов. Апогеєм цих переслідувань стала сумнозвісна сесія ВАСГНІЛ (1948), коли всі вчені

цитогенетичного напрямку були дискваліфіковані та звільнені з роботи. Тоталітарний режим СРСР на кілька десятиліть загальмував розвиток генетики в країні.

Зваживши всі обставини і не впадаючи у відчай, Х.Ю. Руденко разом із родиною переїздить до Ужгорода і з 1 листопада 1945 р. очолює кафедру ботаніки біологічного факультету університету. З властивою йому енергією він взявся до роботи, створюючи, власне, з «нуля» нову кафедру. Спираючись на досвід, здобутий у Києві, Хома Юхимович заснував кафедру, яка втілювала принципи та специфіку класичних ботанічних кафедр провідних вишів столиці. Комплексний і відповідальний підхід Х.Ю. Руденка до справи дав кафедрі ботаніки такий імпульс розвитку, який забезпечив їй лідерство на біофаці УжДУ протягом усіх сімдесяти років.

Першоосновою існування кафедри ботаніки є вивчення рослинного світу, флори, навколишнього природного середовища. Для цитоембріолога Х.Ю. Руденка, як і для всієї радянської науки, флора шойно приєднаної до України Закарпатської області була білою плямою. Розуміючи важливість проблеми, завідувач кафедри посилено шукає місцевих знавців флори. Йому поталанило: щасливим надбанням кафедри став учитель природознавства Ужгородської середньої школи № 1, випускник Карлового університету Праги Степан Степанович Фодор. Спочатку він бере С.С. Фодора у створений 1946 року ботанічний сад, а згодом — асистентом на кафедру, де колишній учитель виріс у відомого в СРСР і за його межами вченого — доктора біологічних наук, професора.

Другий знавець флори з місцевих мешканців — ботанік-аматор В.О. Грабар — працював на кафедрі лаборантом, а пізніше — старшим науковим співробітником ботанічного саду УжДУ. Зарахований у 1946 році на кафедру двадцятирічний випускник педучилища Е.С. Товт став кваліфікованим знавцем і хранителем гербарного скарбу кафедри впродовж півстоліття, до виходу на пенсію в 2005 році.

Завдяки організаторському таланту, інтуїції і вмілому підходу Хоми Юхимовича на кафедрі не було випадкових людей. Його енергія, наукові ідеї, працездатність і вимогливість цементували колектив кафедри, який працював самовіддано, цілеспрямовано, як єдиний гурт однодумців.

До системного вивчення флори Закарпаття була залучена вся кафедра на чолі із завідувачем. Експе-

диції в Карпати, збір, обробка і вивчення гербарію, організація опорних закладів — біобазис для літніх навчально-польових практик студентів у с. М. Березний, бази на полонині Рівній — для наукових досліджень високогірної рослинності Карпат, — ось далеко неповний перелік реалізації ініціатив, започаткованих у перші роки існування кафедри ботаніки її невтомним керівником. У такий спосіб був сформований один із головних напрямків наукової діяльності кафедри — флористично-геоботанічний. Результати його інтенсивного розвитку вражали: вже перші випускники кафедри ботаніки УжДУ були визнані в академічних установах Києва найкращими флористами України. У майбутньому цей напрямок став на кафедрі домінуючим, збагатився талановитими науковцями, учнями багаторічного керманіча кафедри ботаніки — професора В.І. Комендара.

За родом наукової діяльності в Києві Х.Ю. Руденко не був флористом, але він ним став в Ужгороді. Про це свідчить низка опублікованих ученим наукових статей про флору і рослинний покрив окремих районів Закарпаття. З 1980-х років на кафедрі розвиваються популяційні дослідження рідкісних ефемероїдів Карпат.

Адміністрація університету не могла не помітити неабиякі досягнення й організаторський талант Х.Ю. Руденка. Вже в лютому 1946-го його призначають деканом біологічного факультету (до 1952 р.), а в 1954—1956 роках він очолює хіміко-біологічний факультет УжДУ. Таким чином, можна констатувати, що реальне становлення біофаку — то значною мірою заслуга Х.Ю. Руденка.

Він не тільки впорався з величезним за обсягом адміністративним і педагогічним навантаженням, а й продовжував працювати над перерваною військовою докторською. З перших днів перебування в Ужгороді Хома Юхимович опікується придбанням приладів і реактивів, необхідних для ембріологічних досліджень, знайомить з мікроскопічною технікою лаборантів кафедри. Вражає не так обшир наукової роботи Х.Ю. Руденка, як мужність ученого, який у роки розгулу лисенківщини не припинив заборонені цитоембріологічні дослідження. 5 листопада 1954 р. у Московському державному університеті імені М.В. Ломоносова відбувся успішний захист докторської дисертації. Хома Юхимович завершив розробку теми «Розвиток чоловічого гаметофіту покритонасінних», розпочату 1927 року спільно з професором В.В. Фінном.

Захист докторської дисертації став стимулом до заснування замисленого Х.Ю. Руденком осередку цитоембріологічних досліджень в УжДУ. Цей напрямок генетики, який потребує для досліджень високоякісних оптичних приладів і досконалих хімічних реактивів, у ті часи розвивався в нечисленних наукових установах Західної Європи. В Росії він з'явився наприкінці XIX століття, в СРСР гальмувався лисенківщиною і почав відроджуватися в країні тільки в роки «відлиги» і лише в академічних інститутах. У повоєнні роки УжДУ був єдиним в Україні вищим навчальним закладом, де проводилися ембріологічні дослідження і читався спецкурс «Ембріологія рослин».

Наприкінці 50-х років професор Х.Ю. Руденко, залишаючи за собою керівництво кафедрою, працює над розширенням наукових досліджень у сфері ембріології рослин. Завдяки цьому в 1952 р. в УжДУ була відкрита аспірантура, і Хома Юхимович запрошує випускницю біофаку В.Ю. Мандрик, якій пропонує тему з ембріології рослин. У 1959 р. Міністерство освіти задовольняє запит професора на підготовку ще двох аспірантів. Мрія про створення цитологічної лабораторії почала здійснюватися. Завдяки зусиллям й авторитету Х.Ю. Руденка кафедра придбала необхідні для цитоембріологічних досліджень мікроскопічну техніку та реактиви, також виділили приміщення в адміністративній будівлі ботанічного саду УжДУ. Почалася копітка експериментальна робота над виконанням тем дисертаційних робіт аспірантами М.М. Чубірко і Й.М. Чернекі.

А тим часом здоров'я професора, підірване війною і напруженою роботою з розбудови кафедри ботаніки і біофаку, не витримує навантажень. Не полишаючи керівництво кафедрою і лабораторією, він дедалі частіше йде на лікарняний. Але не слабшає сила духу цієї неординарної людини. За останні три роки життя Хома Юхимович готує до друку і публікує більшість статей з теми докторської дисертації. Лише в 1961-му вийшли друком сім, наступного року — чотири, а вже по смерті професора — ще три його наукові праці в солідних наукових журналах України та СРСР.

Омріяна і закладена професором Х.Ю. Руденком цитологічна лабораторія запрацювала на повну потужність після захисту трьома аспірантами Хоми Юхимовича кандидатських дисертацій, що відбулися на засіданні Вченої ради біологічного факультету Московського державного університету. Це

було в першій половині 1960-х, саме тоді УжДУ переживав злет своєї діяльності. У цитологічній лабораторії, яка на той час уже стала частиною кафедри ботаніки, вирувала експериментальна робота — виконувалися курсові та дипломні, працювали викладачі-ембріологи. Наприкінці 1960-х до вже згаданих науковців-ембріологів кафедри долучаються перспективні студенти — випускники біофаку Ю.В. Манівчук і Ю.Ю. Петрус. Результати ембріологічних досліджень лабораторії публікуються як у наукових виданнях УжДУ, так і на сторінках фахових всесоюзних і республіканських журналів («Ботанический журнал», «Научные доклады высшей школы», «Український ботанічний журнал» тощо).

Діяльність цитоембріологів Закарпаття визнав координатор наукових досліджень у галузі ботаніки — Ботанічний інститут імені В.Л. Комарова АН СРСР у Ленінграді. Від 1960-х років ми брали участь в усіх всесоюзних нарадах з ембріології, які періодично відбувалися в Ленінграді, Москві, столицях союзних республік — від Прибалтики до Узбекистану. На жаль, у тогочасних умовах «залізної завіси» участь у міжнародних симпозиумах у Франції, Італії, Нідерландах, США, Чехословаччині, куди запрошували наших науковців, обмежувалася публікацією тез доповідей.

Редакційна колегія Ботанічного інституту імені В.Л. Комарова АН СРСР у 1980 році запланувала видання п'ятитомної, ілюстрованої рисунками авторів монографії «Сравнительная эмбриология цветковых». Розробку окремих розділів-родин доручили і нам, ужгородським ембріологам. Матеріали наших досліджень опубліковані в різних томах цієї фундаментальної праці: у томі II (1983) — родина *Theaceae* (В.Ю. Мандрик); у IV (1985) — родина *Rosaceae* (В.Ю. Мандрик і Ю.Ю. Петрус), родина *Fabaceae* (М.М. Чубірко та Л.Н. Кострикова); у V томі (1990) — родини *Agavaceae* і *Pandanaceae* (М.М. Чубірко).

Це була велика і відповідальна робота, що давала змогу авторам викладені в монографії матеріали узагальнити в докторських дисертаціях. Саме такою можливістю скористалася В.Ю. Мандрик, яка в 1990 році у Ботанічному інституті імені В.Л. Комарова АН СРСР у Ленінграді захистила докторську дисертацію. Власне, цією подією завершується 30-річний період успішної діяльності цитологічної лабораторії кафедри ботаніки.

Пострадянські десятиліття різко змінили ситуацію в науковій сфері загалом і в університетській

зокрема. Відчула це і наша лабораторія: припинилося постачання реактивів, новітніх приладів. Проте, хоч і з меншою активністю, робота в цитологічній лабораторії тривала. Під керівництвом професора В.Ю. Мандрик успішно захищає у 1996 р. кандидатську дисертацію О.Б. Колесник. У подальші роки кількість ембріологів рослин з науковим ступенем зростає — це К.Л. Крч, Я.С. Гасинець і Г.Б. Попович. Усі вони працюють на різних кафедрах альма-матер.

Збереженням цитологічної лабораторії нині опікується завідувач кафедри ботаніки ембріолог О.Б. Колесник. За наявності досвідчених фахівців-ембріологів і поліпшення фінансування вишів, сподіваємося, цитологічна лабораторія при кафедрі ботаніки УжНУ запрацює з властивою їй активністю і результативністю. Це буде гідною подякою мудрому і мужньому мрійникові, науковцю і педагогу за освітою, покликанням і пристрастю — Хомі Юхимовичу Руденку — від нас, ембріологів Закарпаття.

Рекомендує до друку
М.В. Шевера

Надійшла 16.03.2015 р.

Чубирко М.М. Развитие цитозембриологических исследований на кафедре ботаники в Ужгородском университете (к 70-летию Ужгородского национального университета). — Укр. ботан. журн. — 2015. — 72(5): 511—515.

Ужгородский национальный университет
ул. Волошина, 34, г. Ужгород, 88000, Украина

В статье приведен краткий очерк цитозембриологических исследований на кафедре ботаники Ужгородского национального университета — первого вуза, созданного в Закарпатской области после Второй мировой войны. Автор в ретроспективном анализе фокусирует внимание на определяющих этапах развития кафедры ботаники и ярких личностях ученых университета.

К л ю ч е в ы е с л о в а: цитология, эмбриология,
Ужгородский университет.

Chubirko M.M. The development of cytological and embryological research at the Department of Botany in Uzhhorod University (on the 70th Anniversary of Uzhhorod National University). — Ukr. Bot. J. — 2015. — 72(5): 511—515.

Uzhhorod National University
34, Voloshyn Str., Uzhhorod, 88000, Ukraine

A brief review on the development of cytological and embryological investigations at the Department of Botany of Uzhhorod National University is presented. A short retrospective analysis is focused on the development stages of the Department and leading scientists of the University.

К е у w o r d s: cytology, embryology, Uzhhorod University.

НОВІ ВИДАННЯ

Дендрохронологічний каталог природно-заповідного фонду Степу України / С.Ю. Попович, А.С. Василенко, Є.І. Берегута, П.М. Устименко та ін. / Ред. С.Ю. Попович / Національний університет біоресурсів та природокористування України, Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. — К.: ЦП «Компринт», 2014. — 888 с

У формі каталогу вперше систематизовано відомості щодо представленості у природно-заповідному фонді Степу України раритетних природних (in situ) і культивованих (ex situ, in vivo) видів деревних рослин і дендроценозів, які мають офіційний статус усіх рангів охорони (міжнародного, загальнодержавного та регіонального). Для означеного природно-географічного регіону подано конспект заповідних вікових дерев та чагарників. Визначено репрезентативність адміністративних регіонів, об'єктів і категорій природно-заповідного фонду. Наведено рейтинговий список об'єктів природно-заповідного фонду за кількістю раритетного дендрорізноманіття, а також покажчик ступеня раритетності видів деревних рослин.

Видання призначене для фітосозологів, дендрологів, фітоценологів, лісівників, паркознавців, аспірантів і студентів відповідного фаху,